

НАЗВИ МОЛОЧНИХ ПРОДУКТІВ У ГОВІРКАХ СЕЛИЩ АРБУЗИНКА Й КОСТЯНТИНІВКА АРБУЗИНСЬКОГО РАЙОНУ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ ТА ЕТИМОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ

У статті розглянуто назви молочних продуктів, зафіксовані в говірках двох селищ (Арбузинка й Костянтинівка) Арбузинського р-ну Миколаївської обл., що належать до західностепової групи говірок степового говору південно-східного наріччя української мови. Джерельною базою спостереження послуговували польові записи говіркового мовлення, зібрані 6 серпня 2019 року за питальником, спеціально укладеним авторкою. Вивчено ЛСПГ «Назви молока та його різновидів» і ЛСПГ «Назви молочнокислих продуктів», що є складниками ЛСГ «Назви їжі». Досліджено лексико-семантичні особливості вказаних лексем, описано їхнє етимологічне значення. Здійснено порівняльний аналіз діалектної лексики двох населених пунктів. Визначено розбіжності говіркової лексики з літературною нормою.

Ключові слова: наріччя, говірка, лексема, семема, молочні продукти, кисломолочні продукти.

Лексика на позначення страв і напоїв є невід’ємним складником мовної картини світу. Важливим завданням сучасного мовознавства залишається дослідження говіркової лексики, яка відтворює архетипні уявлення нації, ілюструє нашарування культур та епох, зміни в побуті українського народу. Цим і зумовлено *актуальність* нашої наукової розвідки.

Номінації продуктів харчування опрацьовано в низці наукових і науково-популярних статей, зокрема в працях В. В. Німчука, В. Й. Горобця, В. Л. Карпової, О. П. Перлюка, А. М. Поповського, В. П. Супруненка, І. П. Чепіги та ін. Дослідженню говіркових найменувань їжі присвятили свої студії М. В. Бігусяк, Е. Д. Гоца, Й. О. Дзендзелівський, В. Ю. Дроботенко, Я. В. Закревська, Г. М. Мазур, М. К. Тимченко, Є. Д. Турчин, Т. М. Тищенко, І. В. Шматко та ін. Нашу увагу зосереджено на описі назв молочних продуктів у говірках селищ Арбузинка й Костянтинівка Арбузинського р-ну Миколаївської області як частини західностепової групи говірок степового говору південно-східного наріччя української мови.

Мета статті – вивчення лексико-семантичних особливостей назв молочних продуктів, поширених у говірках смт Арбузинка й смт Костянтинівка Арбузинського р-ну Миколаївської обл.

Задля досягнення мети планується розв’язати такі **завдання**:

- 1) зафіксувати й затранскрибувати слова на позначення назв молочних продуктів, якими послуговуються мешканців селищ Арбузинка й Костянтинівка;
- 2.) схарактеризувати лексико-семантичні особливості зафіксованих лексем, розглянути їхню етимологію;

3) здійснити порівняльний аналіз вказаного фрагменту діалектної лексики двох населених пунктів, визначити розбіжності говіркової лексики з літературною нормою.

Джерельну базу нашого спостереження складають польові записи говіркового мовлення, зібрані 6 серпня 2019 року за питальником, спеціально укладеним авторкою на основі «Програми для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови» Й. О. Дзендзелівського (1984).

Об’єкт дослідження – назви молочних продуктів, зафіксовані в говірках обстежених населених пунктів. **Предмет дослідження** – лексико-семантичні особливості та етимологія зафіксованих назв молочних продуктів.

Молочні продукти – харчі, що виробляються з молока. Переробка молока в харчі відбувається для надання особливих смакових якостей і підвищення стійкості до зберігання.

Семема ‘молочні продукти’ в одинадцятитомному «Словнику української мови» фіксується як *набіл* [3, V, с. 17]. На позначення різновидів молочних продуктів та виробів із них виявлено лексеми *молоко* < псл. **melko*, *сметана* < псл. **съметана* або **smktana*, *сыръ* (сиръ) < псл. **сугъ*, *сироватка* (від сыровъ – ‘сирий’), *кислякъ* (від кислий), *мандрикъ* < пол. *maldrzyk*, *брынџа* (етимологію не з’ясовано) [4, с. 16].

Далі детальніше розглянемо ЛСПГ «Назви молока та його різновидів» і ЛСПГ «Назви молочнокислих продуктів», що є складниками ЛСГ «Назви їжі».

До ЛСПГ «Назви молока та його різновидів» уналежнюємо найменування *молоко*; *парне молоко*, *теплоє молоко*; *китйа|чоне молоко*, *п|р’ажине молоко*, *п|арине молоко*; *п|’інка* (фонетичні варіанти – *п|’енка*, *п|енка*), *п|л’іўка*, *п|л’оночка*, *п|р’ажа*, *ш|курка*, *ш|курочка*; *ку|лаїстра*, *мо|лозиво*, поширені в говірках смт Арбузинка та Костянтинівка Арбузинського р-ну Миколаївської обл.

Лексема *молоко* зафіксована в одинадцятитомному «Словнику української мови» з чотирма значеннями, першим із яких є ‘біла рідина, що виділяється молочними залозами жінок і самиць ссавців після пологів для годування дітей, малят’ [3, IV, с. 789]. Молоко матері особливо важливе для підтримки імунної системи впродовж перших днів життя, також воно забезпечує дитину поживними речовинами. Водночас указана лексема в українській літературній мові реалізує семему ‘така рідина, одержувана від деяких сільськогосподарських тварин, як продукт харчування’ [3, IV, с. 789], що збігається з даними, записаними авторкою під час збору говіркового матеріалу.

Молоко – псл. **melko* зіставляється з рос. *молокита* – ‘болото’. Найбільш імовірним є давній зв’язок із *молозиво* (псл. **melzivo* – ‘доїти’) [2, III, 504].

У говірці смт Арбузинка Арбузинського р-ну Миколаївської обл. семема ‘свіжовидоєне молоко’ реалізується в словосполученні *парне молоко*, що відповідає нормам

української літературної мови, де означає ‘щойно надоєне молоко’ [3 VI, с. 72]. У говірці смт Костянтинівка Арбузинського р-ну Миколаївської обл. поряд із вказаною назвою записуємо словосполучення *теплоє молоко*, перше слово якого вказує на температуру описуваного продукту. Звертаємо увагу, що воно є росіянізмом. Спорадично в обох говірках із цим самим значенням фіксуємо слово *молоко*.

Говорячи про молоко та його різновиди, виокремлюємо також найменування кип'ячене молоко, п'яжине молоко, парине молоко, які співвідносимо з відповідними діями. Скажімо, семема ‘кип'ятити молоко’ в обстежених говірках є реалізацією лексем *кип'ятити*, *п'яжити*, *парити*. Остання з яких збережена в мовленні жителів смт Костянтинівка Арбузинського р-ну Миколаївської обл. Нам пояснили, що «*кип'ятити* *якшчो наплит'і / п'яжити у пел'ч'і або духоўц'і //*» (у дужках тут і далі вказуємо інформантів: Проха Т. С.).

Слово *кип'ятити* в українській літературній мові має значення ‘нагрівати рідину, доводити її до кипіння’, ‘тримати, варити в киплячій рідині для надання певних властивостей’ [3, IV, с. 151]. Дієслово *п'яжити* є синонімом слова *п'ягти*, що реалізує значення ‘довго кип'ятити, витримувати на малому жару в печі (молоко, вершки)’ [3, IV, с. 151] та ін. Згідно з даними одинадцятитомного «Словника української мови» лексема *парити* реалізує шість семем, одна з яких – ‘приготовляти в закритій посудині за допомогою пари’ [3, VI, с. 69].

Дослідники звертають увагу на те, що домінантна ознака ‘спосіб збереження тепловою обробкою’ формує ТГ: а) п'яжене молоко, пар'інка, спарене молоко [Горб. III, с. 315], паринина (фонетичний варіант – паренина) [Жел. II, с. 601]; б) варене молоко (заг.), кип'ячене молоко (заг.) [1, с. 92].

Значення ‘коричнева чи кремова плівка, що виникає на молоці, довго пряженому на малому жару в печі’ в обстежених говірках Арбузинського р-ну Миколаївської обл. є реалізацією слів *п'іна*, *п'інка* (фонетичні варіанти – *п'єнка*, *пенка*), *пл'їўка*, *пл'оночка*, *п'р'ажка*, *шкурка*, *шкурочка*. Слід зауважити, що жителі смт Арбузинка надають перевагу назвам *пл'їўка*, *п'інка* (фонетичний варіант – *пенка*), *шкурка*, *шкурочка*, а мешканці смт Костянтинівка – *шкурка*, *п'іна*, *п'інка* (фонетичний варіант – *п'єнка*), *пл'оночка*, *п'р'ажка*.

Проведемо паралелі з українською літературною мовою. Слова *піна* – ‘непрозора легка пухлята маса, утворена на поверхні рідин від сильного коливання, збовтування, нагрівання, бродіння і т. ін.’ [3, VI, с. 535] тощо; *пінка* – ‘пестл. до піна’ та ‘густа плівка на поверхні молока, вершків і т. ін., що утворюється після нагрівання’ [3, VI, с. 536] тощо; *плівка* – ‘тонкий покрив, шар (льоду, пилу, жиру і т. ін.) на поверхні чого-небудь’ [3, VI, с. 585] та ін. свідчать про тісний зв'язок словника аналізованих говірок із літературною

нормою. Іменник *пряжа* – ‘довга тонка нитка із зсуканих, порівняно коротких волокон (конопель, льону, бавовни, вовни і т. ін.), яку одержують при прядінні’ [3, VIII, с. 365] тощо вказує на самобутність лексики говірки смт Костянтинівка Арбузинського р-ну Миколаївської обл. Найменування *шкурка* – ‘зменш. до *шкура*’, ‘те саме, що *кірка*’; зменш.-пестл. форма *шкурочка* [3, XI, с. 486; 3, IV, с. 168] унаслідок метафоризації, скажімо: *шкурка норки*, *шкурка яблука*, *шкурка калюжі* / *шкурка на молоці*, підтверджують розширення обсягу значення вказаних лексем в обстежених говірках.

У говірці смт Арбузинка Арбузинського р-ну Миколаївської обл. семема ‘молозиво, густе молоко корови та ін. перед пологами та в перші дні після пологів’ реалізується в іменнику *моллозиво*, що відповідає нормам української літературної мови, де означає ‘густе молоко, яке виділяється молочними залозами самиць ссавців перед пологами і в перші дні після пологів’ [3, IV, с. 789]. У говірці смт Костянтинівка Арбузинського р-ну Миколаївської обл. поряд із вказаною назвою записуємо іменник *кулаїстра*.

Заналізувавши низку найменувань на позначення назв молока та його різновидів, записаних у говірках смт Арбузинка та Костянтинівка Арбузинського р-ну Миколаївської обл., робимо висновок, що вони здебільшого збігаються з назвами, відомими в українській літературній мові. Проте значення деяких слів, поширених у вказаних населених пунктах, відрізняється від значень поданих у словниках певним смисловим навантаженням і більшою сферою застосування.

До ЛСПГ «Назви молочнокислих продуктів» уналежнюємо слова та словосполучення *кисл'ак*, *кисле молоко*, *кваснойе молоко*, *кеф'ір*, *коло|туха*, *просток|ваша*; *сир|ватка*, *сиворотка*, *квас|ниц'а*, *жен|тиц'а*; *сир*, *т|ворог*; *сметана*, *сл'їўка*, збережені в мовленні жителів смт Арбузинка та Костянтинівка Арбузинського району Миколаївської області.

У заналізованих говірках значення ‘кисляк, загусле кисле молоко’ є реалізацією найменувань *кисл'ак*, *кисле молоко*, *кваснойе молоко*, *кеф'ір*, *коло|туха*, *просток|ваша*. Слід зауважити, що жителі смт Арбузинка надають перевагу назвам *кисл'ак*, *просток|ваша*, *кисле молоко*, а мешканці смт Костянтинівка – *кваснойе молоко*, *кеф'ір*, *коло|туха*, *просток|ваша*, *кисл'ак*. В українській літературній мові слово *кисл'ак* має одне значення ‘загусле кисле молоко’ [3, IV, с. 174].

У говірці смт Арбузинка Арбузинського р-ну Миколаївської обл. семема ‘сироватка з коров'ячого молока’ реалізується в назвах *сир|ватка*, *сиворотка*. У говірці смт Костянтинівка Арбузинського р-ну Миколаївської обл. поряд із вказаними назвами записуємо іменники *квас|ниц'а*, *жен|тиц'а* (мадярського походження), *сир|ватка*, *просток|ваша*. Згідно з даними одинадцятитомного «Словника української мови» лексема

сироватка реалізує дві семеми, одна з яких – ‘рідина, яка виділяється при згортанні молока та при утворенні з нього кислого молока й сиру’ [3, IX, с. 200].

Говорячи про сир – ‘продукт, одержаний підігріванням кислого молока і відокремленням сироватки’ та його різновиди, виокремлюємо також найменування *сир* і *т|ворог*, які співвідносимо з відповідними діями. Думки більшості людей, із якими ми спілкувалися під час збирання говіркового матеріалу, збігаються на тому, що лексеми *сир* і *т|ворог* указують на один і той самий продукт. Лише дехто з інформантів зауважив, що ці слова позначають два різних продукти. Нам пояснили, що «дл'а_л'у|деї з_лм'іста / т|ворог з_моло_ка |випаренїї / а_|сир це_твер|дій //» (Голубенко О. С., Партная В. В.). За даними одинадцятитомного «Словника української мови» лексема *сир* має два значення: ‘харчовий продукт, який одержують із молока при його сквашуванні й відокремленні сироватки’ і ‘харчовий продукт у вигляді твердої або напівтвердої маси, який виготовляють шляхом сквашування молока й дальшої обробки згустка’ [3, IX, с. 197]. Слово *т|ворог* у вказаному лексикографічному джерелі відсутнє.

У говірці смт Арбузинка Арбузинського р-ну Миколаївської обл. і в говірці смт Костянтинівка Арбузинського р-ну Миколаївської обл. семема ‘сметана’ реалізується в лексемі *сме|тана*, що відповідає нормам української літературної мови, де означає ‘верхній жирний шар кислого незбираного молока; сквашені вершки’ [3, IX, с. 402]. Спорадично в говірковому мовленні з цим самим значенням фіксуємо слово *сл'ї́рка*.

Заналізувавши назви молочнокислих продуктів, поширених у смт Арбузинка та Костянтинівка Арбузинського р-ну Миколаївської обл., ми дійшли висновку, що більша частина описаних назв проста і звична для сучасних назв кисломолочних продуктів. Завдяки живому мовленню інформантів ми дізналися про те, що деякі лексеми є запозиченими з угорської (мадярської) мови.

Перспективу подальших досліджень убачаємо в розширенні емпіричної бази української діалектології та введенні до наукового обігу нових назв їжі та напоїв.

Список використаної літератури

1. Борис Л. М. Динаміка тематичної групи лексики їжі та напоїв у буковинських говірках : дис. ... канд. філол. наук. Чернівці, 2015. 330 с.
2. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / гол. ред. О. С. Мельничук. Київ : Наук. думка, 1982 – 2012. Т. 1 – 6.
3. Словник української мови : в 11 т. / відп. ред. І. К. Білодід. Київ : Наук. думка, 1970 – 1980. Т. 3-6, 8-11.
4. Яценко С. А. Назви продуктів харчування, страв і напоїв в українській мові XIV – XVII століть : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2009. 22 с.